

ԼԵԶՈՒՆԳԻՏԵԿԱՆ

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆ(*)

Ոստայնականութեան արհեստը ծանօթ էր Հնդեւրոպացիներին. նրանք գիտէին թել մանել, մանածը հիւսել, կարել և դրանով հագուստ ու կօշիկ պատրաստել: «Մանել» նշանակութեամբ կար հնիս. *sne- արմատը, որի ժառանգներն են լտ. nere, յն. néō, ռուս. nitի «թել» և թերևս նաև հրգ. snuor «կապ»: «Հիւսել» բառի գոյութեան ապացոյցներն են հրգ. weban, յն. huphaino, զնդ. ubdaina «հիւսուածք», պրս. baftan «հիւսել», սանս. vabh «հիւսել»: «Կարել» բառը յայտնի կերպով ցոյց են տալիս սանս. srīvgati, լիթ. siūti, հւլ. s'iti, հրգ. siula «հերիւն, մախաթ», որ կարելու գործիքն է: «Հագնուել» գաղափարի համար ունինք au, u, wes արմատը, որի ժառանգներն են հյ. ազանիլ, «հագնել», աւդ. «կօշիկ», զգեստ, սանս. va'ste, յն. féstai, լտ. vistis.

Տեղից տեղ ճամբորդութեան համար Հնդեւրոպացիք ունէին հասարակ սայլեր (հմտ. հւլ. voz'u, յն. óchos, հրգ. wagan, իուլ. fen սայլ. իսկ «սայլով ճամբորդելու» իմաստով սանս. va'hati, զնդ. vazaiti, հւլ. vezo, լիթ. vez'ù, լտ. veho):

Անիւի համար եղած բառերը թէև մի ընդհանուր ձևի չեն յանդում, բայց առանցք» նշանակող բառը ընդհանուր է եւ ծագում է միևնոյն aks — արմատից (սանս. a'ksas, յն. a'kson, հւլ. osi, լտ. axis: Անուի գունդը կոչւում է սանս. na'bhis, հրգ. naba, հպրուս. nabis, որոնք բուն նշանակում են «պորտ»: Գետերի վրայ ճամբորդութեան համար կային նաւակներ. հմտ. սանս. na'us, պրս. nav, հյ. նաւ, յն. naús, լտ. navis, իուլ. nau ևն. թիւի և թիափառելու համար հմտ. հիուլ. róa: Մինչև անգամ նաւի ցուկը նշանակելու համար կայ մի ընդհանուր բառ, որ հւլ. kruma, յն. prúmno.

(*) Շարունակութիւն՝ մեծամուկ հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Ա. Գլուխ):

Առուտուրի կամ վաճառականութեան հետքերն են ցոյց տալի հետեւեալ բառերը.

սանս. krmāmi հպրուս. krm'nu, հիուլ. crenim, գաւլ. prynaf, քուչ. karyor, յն. priasthai, որոնք նշանակում են «գնել». — սանս. arghá-«գին, արժէք», թոխար. arcantr արժէ, զնդ. arəj'ah գին արժէք, լիթ. algá վարձ, պրուս. algas վարձ, յն. alphé շահ. — սանս. vasma, հյ. զիմ, յն. onos «գին», onéomai «գնել», լտ. vonum dare «վաճառել», որոնց հնդեւրոպական նախնական է *vesno-, *vosno- «գին»: Անշուշտ այդ հնագոյն շրջանում դրամ չկար, որ շատ ուշ Լիւդիացէք հնարեցին: Այդ միջոցին առեւտուրը կատարւում էր փոխանակութեամբ, որի ժամանակ գնողը միաժամանակ վաճառող է կամ վաճառողը միաժամանակ գնող. զրա համար էլ երկու գաղափարները խառն են և լտ. venum dare «վաճառել» նոյն է հյ. գնել բառի հետ. գոթ. kaupon և հիւլ. mango նշանակում են թէ «գնել» և թէ «վաճառել»: Վաճառականութեան գլխաւոր նիւթն էր անասունների հօտերը և դրա համար «հօտ» նշանակող բառը ստացաւ «հարստութիւն, ինչք, դրամ» նշանակութիւնը. հմտ. սանս. páçu, լտ. pecus, հրգ. fihu «հօտ» և գոթ. faihu, լտ. pecunia «ինչք, հարստութիւն, դրամ»: Վաճառականութեան հետ կապուած է թիւը և հաշիւը, չափն ու կշիւը. վերջինների մասին չենք կարող ոչինչ ասել, բայց առաջինների մասին Հնդեւրոպացիք բաւական զարգացած էին որովհետև գիտէին հաշուել գոնէ հարիւրով. հազարի համար ընդհանուր բառ չկայ. բայց այսքանն էլ մեծ բան է, որովհետև արդի վայրենիները երեքից այն կողմ հաշուել չգիտեն:

Եթէ Հնդեւրոպացիք մետաղագործութեան, արհեստների և վաճառականութեան մէջ թոյլ էին, ընդհակառակը խաշնարածութեան, անասնապահութեան և որսորդութեան մէջ յաջողակ էին: Դրա ապացոյցն այն է՝ որ աւանդուած են մեղ տեսակ տեսակ անասունների և թռչունների անուններ: Դրանցից ոմանք ընտանի անասուններ են ներկայացնում, ուրիշներ

վայրի անասուններ. երբեմն էլ կարելի է Երոշել թէ յիշատակուած անասունը ընտանիք է թէ վայրի կամ թէ ինչ սեռի է, արժեք է կա: Այսպէս յայտնի են մեզ՝ տաւար, ցուլ, եղ, հորթ կամ երինջ, ոչխար, գառն, ձի, այծ, խոզ կամ վարազ, շուն, գայլ, արջ, աղուէս, եղջերու, թռչուն, սագ, բազ, արծիւ, կռուէկ, տորգիկ, մեղու, սրանցից դուրս ընդհանուր են և մուկ, օձ, ճանճ, մրջիւն, լու, անիծ, որոնց նշանակութիւնը գիւղական կեանքում յայտնի է. էջը անծանօթ է հնդեւրոպացիներին. դրա ծագումը արեւելեան է. էջը անծանօթ լինելով՝ չկայ նաև ջորի: Հնդեւրոպացոց անծանօթ էր նաև կատուն: Կատուն շատ հնապէս ընտանեցրած էր Եթովպիայում, որտեղից շուրջ Ն. Ք. 2000 թուին եզրիպտոս բերուեց. այստեղից Ն. Ք. Ե. դարում հասաւ Յունաստան, ուր կոչուեց կլուրոս, այսինքն պոչ շարժող: Յ. Ք. Ա. դարի վերջում կատուն բերուեց Հռոմ և յետոյ տարածուեց ամէն կողմ: Ծագարը և նապաստակը անծանօթ էին Հնդեւրոպացոց: Անծանօթ էր նաև աքլորը, որ դուրս եկաւ Հնդկաստանից. Ն. Ք. Զ. դարում երեւաց Յունաստանում և կոչուեց կռուղ. այստեղից անցաւ Եւրոպայի միւս մասերը. Հռոմայեցիք և կելտերը կոչեցին կոչոլ, իսկ Գերմանացիք՝ երգոլ:

Թէ նախկին հնդեւրոպացիք առաւելապէս խաշնարած ժողովուրդ էին, այդ ցոյց է տալիս հօս բառի գոյութիւնը և նրա շտապուածք, գոյք, ինչք, հարստութիւն նշանակութիւնը: Հնդեւրոպացի ժողովուրդի ամբողջ հարստութիւնը իր հօսն էր: Նա գիտէր օգտագործել ոչխարի բուրդը: Այծի մորթից պատրաստուած էին կաշի, որի համար էլ այս բառը ստուգաբանուած է այժմ տառից: Գիտէին կթել անասունների կաթը, որից պատրաստուած էին իրենց սննդեան կարեւոր մէկ մասը: Հնդեւրոպացիք ճանաչում էին նաև մեղրը, բայց այդ մեղրը ստանում էին ո՛չ թէ մեղուաբուծութեամբ, այլ ծառերի խոռոչներից հաւաքելով մեղուների պատրաստած մեղրը. սրա համար էլ փեքակ բառի համար ընդհանուր ձև գոյութիւն չունի հնդեւրոպական լեզուախմբի մէջ: Մեղրից գիտէին պատրաստել մի տեսակ խմիչք որ նոյնպէս կոչուած էր հնիս.

մեղհու. դա պատրաստուած է այսպէս. մեղրը հալեցնում են ջրի մէջ, մի քանի օր դնում են արեւի տակ, խմորում է և դառնում է նուրբ ոգելից ըմպելիք դուրեկան համով: Գինի շինել չգիտէին: Աւելի յետոյ, երբ գինին մտաւ հնդեւրոպական ժողովուրդների մէջ, տեղ տեղ յիշեալ մեղհու բառը յատկացուեց նոր ըմպելիքին:

Ձկների գործածութիւնը անշուշտ յայտնի էր, բայց մեծ տեղ չէր բռնում. դրա ապացոյցն այն է որ ձկների զանազան տեսակների անունները ընդհանուր տարածուած չեն. իսկ ձուկ բառի համար մի և ընդհանուր բառ չկայ, այլ կան զանազան բառեր:

Պաշնարածութեան հետ հնդեւրոպացիք գիտէին նաև երկրագործութիւն. հերկելու համար կայ մի ընդհանուր բառ՝ հնիս. արը, որից և կազմուած է արօր: Հերկելու կամ վարելու համար գործածուած էին եզր: Լուծը կոչուած է եուզոս: Հնդեւրոպացիներից արօրը փոխառութեամբ անցաւ նաև ուգրոֆինական ժողովուրդներին: Յանել գաղափարի համար ունինք հնիս. սե արմատը: Կայ նաև հաւիկ բառը. յիշուած են մի քանի տեսակ հացահատիկներ, բայց յատկապէս գարին:

Ջաղացպանութեան արհեստին ծանօթ էին հնդեւրոպացիք. հացահատիկները աղում էին երկու ձևով. կամ ջաղացքի մէջ և ստանում էին բարակ ալիւր, և կամ քարով ձեծում էին սանդի մէջ, կճպները հանում և ստանում էին մի տեսակ ցաւար: Այսպէս՝ ջաղացքում աղալու համար ունինք հնիս. մելը և ալ արմատները. առաջինից է հայերէն մլաղաց, երկրորդից հայերէն աղալ: Երկանը կոչուած է grawana, որից հայերէն երկան: Սանդի մէջ ձեծելու նշանակութեամբ ունինք հնիս. պեխ արմատը: Անասուններին տրեւելու համար համար ծանօթ է յարը:

Ծառերի համար շատ բառ չկայ. ընդհանրապէս ծառ և փայտ գաղափարի համար ունինք հնիս. դորու: Անտառը զարմանալի կերպով անյայտ է: Մասնաւոր ծառերից յայտնի են կաղնին, հացին, փեկոնը, ցարասին, ուռին, կարեւոր էր յատկապէս այս ծառի ճիւղը՝ որ ոլորելով իբրև թել կամ չուան էին գործածում և այս պատճառաւ կապ, չուան նշանակող բառերը մի

քանի լեզուների մէջ ծագում են ուռի ձևերը:

Բուսական անունների սակաւութիւնը կենդանիների համեմատութեամբ ցոյց է տալիս որ հնդեւրոպացոյ գլխաւոր անունը որսի կամ ընտանի կենդանիների միտն էր (հնիս. մեմսա) միսը կամ կերակուրը գիտէին եփել քանի որ կրակ ունէին. զրա համար էլ կայ ունս բառը, որից հայերէն հում: Կերակուրների պատրաստութեան ժամանակ գիտէին գործածել աղը (հնիս. սալա), որ անհրաժեշտ պահանջ է բուսականների համար. բոյսը մարմնի մէջ ծծում է կալին, որ պէտք է լրացնել աղի միջոցով: Յայտնի է մտով եփած մի տեսակ ջրալի կերակուր, որ կոչւում է հնիս. եուս: Մսի հետ միաժամանակ գործածում էին կաթը և կաթից պատրաստուած սերն ու կարագը:

Ընտանեկան կազմակերպութիւնը նահապետական ձևով էր, ամուսինը տան մեծն էր, հրամայողը և կառավարողը. եւ այս պատճառաւ ամուսին բառը նոյն է պետ, տէր բառի հետ հնդեւրոպական լեզուի մէջ: Բացի հայր, մայր, ուստր, գուստր, եղբայր, քոյր բառերից, որոնք ընդհանուր հնդեւրոպական են, կային ազգականութիւն ցոյց տուող հետեւեալ աստիճանները. նու, սկեսւսեր, աայգր, տալ, ներ: Այս բոլորը պատկանում են արական կողմի ազգականներին իսկ իգական կողմի ազգականների համար ընդհանուր բառ չկայ լեզուների մէջ. եղածը խառն ու շփոթ է, այսպէս կայ ամուսնու եղբայր կամ քոյր, բայց չկայ կնոջ եղբայր կամ քոյր: Աւելի ընդհանուր են աղջկայ ամուսին նշանակող բառերը. բայց այդ բառերը մէկ ձևի չեն վերածւում և նշանակում են զանազան ազգականներ. ընդհանուր բառեր չկան նաև կողմնակի գծով ազգականների համար. ինչպէս պապ, հանի, մօրեղբայր, հօրեղբայր, թոռ, քեռորդի կամ քրոջ աղջիկ, եղբորորդի կամ եղբոր դուստր ևն.:

Այս բոլորը ցոյց է տալիս ընտանեկան մի այնպիսի դրութիւն, ուր կինը զրսից մտնում էր ամուսնու ընտանիքի մէջ, բայց ամուսինը կնոջ ընտանիքի հետ անձուկ կապակցութիւն չուներ: Ամուսնութեան հանգամանքները ցոյց է տալիս հնիս. պրեկ բառը, որ բուն նշանակում է ուզել, հար-

ցընել, խնդրել, բայց մասնաւորապէս նշանակում է աղջիկ ուզել, որից յառաջանում է հարսն բառը: Նոյնպէս հնիս. վեզհ բառը, որ բուն նշանակում է վարել, առաջնորդել, տանիլ, բայց յատկապէս նշանակում է կին կամ հարս բերել տուն, որից և յառաջանում են ամուսնանալ նշանակող բառերը զանազան լեզուների մէջ: Հարս լինելուց յետոյ՝ կինը նոր տան մէջ դառնում էր տիրուհի. և այս ցոյց է տալիս հնիս. պետնի բառը, որ պետ բառի իգականն է: Ամուսնի մահից յետոյ՝ կինը դառնում էր ալրի (հնիս. վիդհաւա), որի համազօրը պակասում է հայերէնի և յուշարէնի մէջ: Հակառակը, այսինքն ալրիացած ամուսնու համար՝ բառ չկայ. սա նշանակում է թէ ալրիութիւնը կնոջ համար մի առանձին դրութիւն էր ստեղծում. նա այլևս մարդու չէր գնում և կառավարում էր մեռած ամուսնու տունը՝ իբրև տէր և տիրուհի: Իսկ ամուսնու համար ալրիութիւնը բոլորովին նշանակութիւն չուներ, որովհետև կարող էր նորից ամուսնանալ:

Թէ ամուսնութիւնը հնդեւրոպացոյ մէջ միակիւն էր թէ բազմակիւն, սրա համար ոչ մի լեզուական ապացոյց չուներք. բայց հարճ գաղափարի համար ընդհանուր բառ չկայ. ուստի հաւանաբար միակիւն էին:

Ընկերական խմբակցութեանց ամենափոքր աստիճանը տունն է, որ ընդհանուր հնդեւրոպական բառ է (հնիս. դոմն): Տանտէրը իշխանութեան առաջին աստիճանն է: Տների խմբակցութիւնը կազմում է գիւղ կամ ցեղ, որ համարւում է մի մեծ տուն կամ մի մեծ ընտանիք: Բաղաքը, հնդեւրոպական հասկացողութեամբ, ամրացրած տեղ կամ բերդ նշանակութիւնն ունի. ըստ այսմ՝ հնդեւրոպացոյ ժամանակ ժողովուրդը բնակում է գաշտի գիւղերում կամ ագարակներում. քաղաքը, որ գտնւում էր մի աւելի բարձր տեղ, սովորաբար անբնակ էր և միայն վտանգի դէպքում գիւղերի բնակչութիւնը փախչում էր այնտեղ ապաւէն փնտուելու համար:

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

(Շարունակելի)